

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE INTERDEPARTEMENTAL RECUEIL DE VARDAR

DE VARDAR RECUEIL

9

REDACTEUR VLADIMIR STOJANČEVIĆ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕЂУОДЕЉЕЊСКИ ВАРДАРСКИ ОДБОР

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

9

УРЕДНИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА:

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

ВЛАДИМИР БОВАН

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупку Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011. године, на основу позитивних мишљења рецензената, посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: НОВАЦ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

© СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ 2012.

ISSN 1450-8486

КОРИЦЕ: НИКОЛА ДУДИЋ

ЛИКОВНИ ПРИКАЗ НОВЦА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА
НА V СТРАНИ: МЛАДЕН СРБИНОВИЋ

ЛЕКТОР: ЉИЉАНА МИЉКОВИЋ

КОРЕКТОР: РАТКА ПАВЛОВИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Владимир Стојанчевић</i>	Из српске историјске прошлости у Битољском вилајету на прелазу 19. у 20 век (Друштвено-политичке прилике)	1
<i>Vladimir Stojančević</i>	On Serbian Historical Past in Monastir Vilajet in Transition from 19 TH to 20 TH Century – Social and Political Circumstances	47
<i>Љиљана Алексић-Пејковић</i>	Покушаји оснивања српског новчаног завода у Скопљу до 1912. године	49
<i>Ljiljana Aleksić-Rejković</i>	The Attempts at Founding the Serbian Monetary Fund in Skoplje till 1912	80
<i>Славиша Недељковић</i>	Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века	81
<i>Slaviša Nedeljković</i>	Survey of the Organised Work of the National Action of the Serbian Government in Macedonia and Old Serbia at the End of the 19 TH Century	92
<i>Миле Станић</i>	Предлог о отварању српских конзулата у Призрену и Велесу ..	93
<i>Mile Stanić</i>	Proposal on Opening the Serbian Consulates in Prizren and Veles	97
<i>Владимир Бован</i>	Сећања Јанићија Поповића на своје школске другове и колеге учитеље у Вардарској Македонији од 1905. до 1915. године	99
<i>Vladimir Bovan</i>	Memories of Janićije Popović of His School Friends and Teacher Colleagues in Vardarska Macedonia from 1905 TO 1915	111
<i>Зоран Т. Јовановић</i>	Скопско Народно позориште у ратним условима (1914–1915)	113
<i>Zoran T. Jovanović</i>	Skoplje National Theatre in War Conditions (1914–1915)	139
<i>Зоран Живковић Христић</i>	Ђачка литерарна дружина „Дојчин” у Солуну и Скопљу, од 1903. до 1912. (Етнографска грађа у заоставштини Милоша Ивковића, I)	141
<i>Zoran Živković Hristić</i>	Literary School Club “Dojčin“ in Thessalonica and Skoplje 1903–1912	187

<i>Стјаниша Војиновић</i>	Коста Абрашевић, први пролетерски песник	189
<i>Staniša Vojinović</i>	Kosta Abrašević, the First Proletarian Poet	204
<i>Ђорђе Перућ</i>	Историја и народна традиција у двама старосрбијанским песмама из „Руковети” Стевана Мокрањца (Посвећено академику Владимиру Стојанчевићу)	205
<i>Djordje Perić</i>	History and the National Tradition in Two Old Serbian Songs from Stevan Mokranjac’s <i>Rukoveti</i>	225
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Државна народна школа „Карађорђе” у колонијалном селу Карађорђевац 1922–1941, Други део	227
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	State National School “Karadjordje” in the Colonized Village of Karadjordjevac 1922–1941, Part II	251
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Земљотрес у Јужној Србији 1931. године	253
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	The Earthquake in Southern Serbia in 1931.....	270
<i>Владимир Стојанчевић</i>	О Стевану Симићу и његовим успоменама	273
<i>Vladimir Stojančević</i>	About Stevan Simić and His Memories.....	301
<i>Стеван Симић</i>	Моји списи објављени у појединим часописима, алманасима и сличним издањима у Цариграду, Солуну, Крфу, Скопљу, Сарајеву, Београду Библиографски подаци	303
<i>Stevan Simić</i>	My Works Published in Magazines, Almanachs and Similar Publications in Carigrad, Thessalonica, Corfu, Skoplje, Sarajevo, Belgrade Bibliographical Data	307

СЕЋАЊА ЈАНИЋИЈА ПОПОВИЋА НА СВОЈЕ ШКОЛСКЕ ДРУГОВЕ И КОЛЕГЕ УЧИТЕЉЕ У ВАРДАРСКОЈ МАЋЕДОНИЈИ ОД 1905. ДО 1915. ГОДИНЕ

ВЛАДИМИР БОВАН

Јанићије Поповић, учитељ и писац, рођен је у Грачаници, на Косову, 1883. године, а умро је у Приштини 1951. године. Завршио је Учитељску школу у Скопљу 1904. године.¹ После 1904/5. школске године, коју је провео као учитељ у селу Златару код Крушевца, вратио се у Вардарску Маћедонију и учитељевао све до ослобођења од Турака 1912. године. Прво је био учитељ у селу Кучевишту на Скопској Црној гори, школске 1905/6. године, а онда у Куманову, Велесу, па у Новом Селу код Бујановца, затим у Богомили у велешком крају. Године његовог службовања у Вардарској Маћедонији биле су врло тешке и мучне за Србе у тим крајевима, а посебно за српске учитеље, свештенике и виђеније људе. Над Србима бугарски терористи вршили су незапамћен терор и насиље, силом их нагонећи на однорођавање и бугаризацију. Како су им српски учитељи и свештеници били непремостива препрека, њих су убијали и мучили најтежим мукама. Јанићије је знао само за још један сличан терор над Србима на Косову и Метохији који су вршили Арнаути, али овај у Вардарској Маћедонији је био на махове још крвавији и жешћи. Јанићије је био навикао на терор над Србима у свом завичају и успевао је да сачува главу и да преброди безброј ситуација у којима му је претила смртна опасност. Многи његови школски другови, на жалост, нису. Био је Јанићије врло снажно везан за своје школске другове и колеге учитеље, и у почетку није могао да схвати истребљивачку политику бугарских политичара према Србима у Вардарској Маћедонији, када се радило о истом народу, са истим народним обележјима. Стао је на страну угрожених Срба и снажно се супротставио насилном однорођавању Срба и бугаризацији.

Бугарски национал-шовинисти су били јединствени у борби за однорођавање Срба и бугаризацију. Најшири напад на српске учитеље и свештенике вршила је Бугарска егзархија, преко цркве и преко школе, а нарочито преко својих плаћеника, председника црквено-школских општина. У истој служби су се нашли и Врховисти ВМРО, али сви су

¹ Јанићије Поповић је завршио основну школу у Грачаници, а онда паузирао, јер је био „мали“, па I разред гимназије у Приштини, а после је опет паузирао због болести своје мајке; затим је продужио у Битољској гимназији II и III разред; IV у Скопљу, где је завршио Скопску учитељску школу 1904. године.

били снажно подржавани од Двора и Владе у Софији, а главни финансијер овога антисрпског покрета била је бугарска буржоазија. Своје страдале и изгубљене школске другове и колеге учитеље Јанићије није могао да прежали, али су га те смрти настрадалих, само зато што су својим просветитељским радом бранили Србе у Вардарској Маћедонији од насилног однарођавања и бугаризације, још више снажиле и подстицале у његовом опредељењу. Знао је он и за остале српске непријатеље, злих намера према Србима. Вековни и најтежи су били Турци, с намером потурчивања, које се карактерисало превођењем у ислам, па за поарнаућивање, с којим се сусретао стално у своме завичају, и за погрчавање, које је било посебно активно преко грчких владика и Цариградске патријаршије, посебно откако су Грци добили своју нову државу 1830. године, али од свих је била најтежа у том тренутку Бугарска егзархија, која је ишла на директну и брзу бугаризацију Срба у Вардарској Маћедонији.

Јанићије Поповић је дошао за учитеља у селу Кучевишту на Скопској Црној гори у јесен 1905. године, можда у време најжешћих напада и терора, који су вршиле бугарске комитске чете и по српским селима у Скопској Црној гори. Ови први сусрети са зверствима бугарских комитских чета су били неизмерно болни, јер су убијани људи исте вере, истога народа, истог менталитета, обрачунавали су се крваво, а не знајући ни сами због чега. У његовом завичају се знало да су Арнаути муслимани, другог језика, других обичаја и начина живота, па је то некако и разумевао, посебно зато што су Арнаути били блиски сарадници с окупаторским турским властима. Грцизација је вршена ненасилно, већ вештом пропагандом, како би се рекло: милом. Бугарска егзархија није успела милом и онда је пришла најгорим средствима силе: незапамћеној бруталности у насртају, прво на српске учитеље и свештенике.

То опасно доба по Србе у Маћедонији, када су главе српских учитеља и свештеника падале често и у стравичним сликама на многим местима, па и у селу у које је Јанићије дошао за учитеља, он је описао у једној приповеци своје збирке *Пламен*.² Уочио је промену односа турских власти према Србима и у Маћедонији после босанско-херцеговачког устанка 1875. године и ратова са Турском у наредним годинама. „До рата 1876–78. године по свима главним местима Маћедоније школе су биле чистог српског карактера. Рат их је затворио. Учитељи прогнани. Установљењем бугарског Егзархата у Цариграду почели су се замењивати српски учитељи бугарским. Не вољом народа – већ притиском турске власти. Разумљиво. Честим ратовима, између Срба и Турака, Турцима је било тако мрско име Србин да га нису хтели ни ушима чути, а камоли још и њихове школе трпети. Под тим околностима име Србин заменило се именом Бугарин. Но, установљавањем наших српских конзулата у Скопљу, Битољу и Солуну, Турци су, хтели не хтели, морали признати име Србин. А то је довољно било да се народ поново врати своме правој имену и традицијама својих дедова. И он се вратио. Тиме су почеле да ничу и српске школе. Доста рапидно. Учитељи су онда били прави апостоли. А са историјским аргументима сваког дана су тукли агенте тако, да им није остајало ништа

2 Јанићије Поповић, *Још нисам био ђечен; Пламен*, Приштина, 1930, стр. 27–34.

друго него да узму капу и оду откуда су и дошли.“ Пропаст Илинденског устанка још више је ојачао нападе на Србе, овога пута нарочито четама комитетске организације ВМРО.

„Да је борба продужена у том мирном правцу, више је но сигурно, да би бугарски агенти за мање времена изашли из Маѳедоније но што им је требало да се у њој угњезде. Али они, у тој невољи, узеше другу тактику. У место пера, речи и историјских факата, прибегоше пушци, ножу и бомби. За ту сврху установише оружане чете под именом „комите“. И те комите су, камом и куршумом, имали да одрже бугарско име у Маѳедонији. Њиховим установљавањем је наступио ужасан терор, и, за неколико година те акције, многи српски свештеници, учитељи и угледни грађани платише главом за своју националну свест.

Стање постаде веома критично. И не само што се није могло даље у задобијању и буђењу нашег народа – него је, после толико датих националних жртава, био у питању и опстанак онога што се већ имало. И шта сада? Да се капитулира пред оружаним комитама, или – да се одговори истом мером?

Народ, са учитељима и свештеницима заједно, био је за ово друго. Али позвани у слободној Србији су за дуго оклевали да прихвате ову оправдану жељу. Тек када је дара превазишла меру и дошло се до ђорсокака, прихавтило се ово, и – у јесен 1904. године појавише се прве наше наоружане чете, предвођене, већим делом од самих учитеља...“³

Јанићије Поповић је и сам, још као ученик Учитељске школе у Скопљу, у завршном разреду, добро упамтио тренутке смртне опасности, када су сазнали да им прети опасност од бугарских терориста, да ће да дигну у ваздух Интернат, и то ноћу, када ученици спавају. „Ове, 1905. године Бугари побеснеше у свом комитском раду. Терор и убиства су превазишла сваку меру. Маја месеца хтедоше наш пансионат бацити бомбама у ваздух, али је наша управа само за дан раније дознала за њихову намеру и наоружала, поред два гаваза још и четири слуге, а одрасли ђаци, по двадесет на броју, по три сата ноћу смо дежурали наизменце по отвореној авлији, наравно не у гомили, а на зидовима дворишта поставили десетак великих фењера те је свуд околно пансионата било осветљено, да се не би по помрчини довукли и убацили бомбе. Овако смо се чували док се нисмо разишли кућама.“⁴

Уочи доласка Јанићијевог за учитеља у Кучевишту, бугарске комите су поубијале мирне сељаке, ни криве ни дужне. „Године 1904. новембра 23, само из Кучевишта бугарске су комите убили четворицу: Младена Марковића, Лазара Бојићевећа, Перу Бигуловића и Пешу Коњевећа.“⁵ А када су се матуранти, после положене матуре у Учитељској школи у Скопљу спремали да иду кућама, њихов друг из села Германа добија писмо од свог још преосталог оца, јер су бугарске

3 *Исто*, стр. 27–28.

4 Јанићије Поповић, *Мој млади живоћ*, рукопис, архива Јанићијевог сина Димитрија у Београду, стр. 118.

5 *Исто*, стр. 228–236.

комите масакрирали целу његову породицу (мајку, брата, сестру и снаху), само зато што је њихов син отишао у српску школу.⁶

Ређали су се злочини бугарских терориста по Македонији, падале су главе српских учитеља, свештеника, али и недужних српских породица. Јанићија је, изгледа, највише потресла смрт колеге Петра Баљошевића, родом из Велике Хоче у Метохији и његову мученичку смрт је описао најпрво, у свом рукопису „*Мој млади животић*“, али тада још није налазио снаге да опише, или бар помене, друге своје колеге који су убијени од стране бугарских комита и других бугарских терориста, али је уписао као своју обавезу да о њима напише, као сећање на смрт недужних колега, погинулих од бугарских терориста и плаћених зликоваца. „Нису само ове жртве од стране учитеља. Биће их још, и ја ћу их на своме месту изнети.“⁷

Овај запис Јанићије је сматрао заветом пред сенима својих настрадалих другова и колега и он је тај завет, као свету обавезу, часно извршио. Свој рукопис *Мој млади животић* завршио је 1919. године,⁸ али он није објављен, јер, иако је Јанићије написао *Мој млади животић*, њега је писао својој тада маленој деци, да би када одрасту могли да прочитају истину о својим родитељима.⁹ После је завршио писање романа *Љубав једној учишљеља и учишљељице*,¹⁰ али свој дуг према палим друговима није заборављао.

Писао је и приповетке о својим друговима и описивао своја сећања и истините приче о њиховом раду и страдањима. Године 1930. сложио је те рукописе и објавио их сам, о свом трошку, као збирку приповедака под називом *Пламен*.¹¹ У збирци је 26 приповедака. Од тих 26 само су две објављене пре изласка из штампе збирке *Пламен: Још нисам био ѝечен*¹² и *Од брашња ѝомоћ шражим*.¹³ Од 26 приповедака три су везане за друге средине.¹⁴ Остале, њих 23, везане су за Вардарску Македонију и српске учитеље, свештенике и виђеније Србе и њихове породице и њихова страдања од бугарских комита и других плаћеника и зликоваца који су служили Бугарској егзархији, Двору бугарском, Влади, ВМРО-у (Врховистима), служећи неправди и мраку.

⁶ *Истио*, стр. 117–118.

⁷ *Истио*, стр. 228–144.

⁸ Рукопис *Мој млади животић*, у којем је описао свој живот од рођења до смрти супруге Петрије, сматрао је породичним документом и наменио га је својој деци, која су тада била мала, када одрасту да прочитају и сазнају о својим родитељима: ко су, шта су радили и како су живели.

⁹ *Истио*. Међутим, тај рукопис од хиљаду страница садржи драгоцене податке и о раду његовом и његове супруге Петрије у Вардарској Македонији.

¹⁰ Података о животу и раду његовом и његове супруге Петрије садржи и његов роман у рукопису: *Животић једној учишљеља и учишљељице*, који, нажалост, још није објављен.

¹¹ Јанићије Поповић, *Пламен*, Приштина, 1930. године.

¹² Ј. Поповић, *Пламен*, прича: *Још нисам био ѝечен*, стр. 27–34.

¹³ *Истио*, прича *Од брашња ѝомоћ шражим*, такође у збирци *Пламен*, стр. 106–111.

¹⁴ Три приче из збирке *Пламен* описују Арнауте у Јанићијевом завичају, Косову.

У Јанићијевој збирци приповедака *Пламен*, од њих 23 могу се узети 5 приповедака у којима су описана директна страдања главних јунака ових приповедака, где је описана њихова мученичка смрт. Најјезивија је смрт Јанићијевог земљака Петра Баљошевића, па ћемо, због ограниченог простора за овај прилог узети овога пута само тих пет примера, који ће најбоље илустровати једно време бугарских заблуда, које прати страховита и незапамћена мучења недужних људи и мирног становника Вардарске Македоније, само зато што су били Срби и нису хтели да се побугаре.

Све су приповетке у збирци *Пламен* сложене хронолошки у времену од 1904. до 1912. године. Највише их је, ипак, с почетка овог периода, када је терор бугарских комитских чета био најјачи и најсуровији. Али, почео је да попушта када се Србија окренула своје народу и у Вардарској Македонији. Јанићије је пратио и односе Србије према овим крајевима и о томе је имао своје мишљење. „Кад се Србија отрезнила и почела да шаље своје конзуле у Турску и отвара српске школе народ је почео да прима српске учитеље и свештенике, скидајући јарам Егзархата бугарског, који им је силом наметнут у време кад Србија није помишљала на ове крајеве. Бугари никако нису могли лојалним средствима да спрече ово прелажење на српску страну, зато прибегну терору. Образовали су на бугарској територији „комитете (чете) и шиљали их у Македонију да силом оружја задржавају прелаз села на српску страну, као и да присиле прешавше да се наново врате у бугарско крило цркве и народности. У том смеру комите су нападали ноћу или дању српска села и најбоље, највиђеније људе убијали, а нарочито свештенике и учитеље, да би на тај начин обезглавили село, застрашивши га и превели на своју страну. Овом терору није било краја. Нема српског села где није платило своје име Србин, са по неколико највиђенијих својих људи, попом или учитељем. И кад би се прикупили подаци имена тих мучки изгинулих Срба за српско име, могла би се написати читава књига са стотинама страница, али то се овде не може унети...“¹⁵

У првој од ових пет издвојених приповедака по жестини бугарских комита, Јанићије описује случај свога школског друга од момента када добија писмо од свога оца, јединог преживелог члана његове породице, која је сва страдала, а страдао би и отац да није био те ноћи у воденици. То је приповетка с насловом *Ђермански цар*. Јанићијев школски друг, који са Јанићијем завршава школовање за учитеља у Учитељској школи у Скопљу, у моменту спремања за одлазак кући у село Ђерман, добија очево писмо о катастрофи њихове породице и опомену и молбу упућује сину да се не враћа кући, да и он не би страдао од бугарских комита. Када њихов друг Димитрије Јовановић, из села Ђермана из околине Прешева прочита очево писмо скамени се, и тада, видећи да је због писма, један од његових другова сагиње се, узима испало писмо из укоченога друга и чита наглас:

„Драги сине,

Опрости што ти раније нисам јавио. Нисам хтео мисли да ти одвраћам од твојих предмета. Сад си већ завршио са испитом и ево ти јављам.

Ноћу 12. маја 1904. године, бугарске комите, њих девет, под вођством некога *Трпче*, напали су нам кућу и убили су нам: чичу Китана, брата Стошу, снахе Аницу и Тодору, и течу Каранфила. Он је те ноћи био код нас у госте. Мајку твоју, Миљу, ранили су ножевима на осам места и једва је остала жива. Ја те ноћи нисам био кући, био сам у воденици, те сам избегао ту несрећу. Сада очекују тебе. И тебе да убију. Зато те молим, сине, немој доћи кући. Остани у Куманову. Послаћу ти новац. Послушај ме. Поздравља те твој отац Јован Спасић, земљорадник.¹⁶

У другој приповеци, *Жрџива дужности*,¹⁷ Јанићије је описао злу судбину свога земљака Перу Баљошевића, родом из Велике Хоче у Метохији, учитеља у селу Нежилову, у велешком крају. Револтиран на зверства бугарских комита, овако почиње своју приповест о Петру, од милоште званом Пера Баљошевић: „Мислим да на земљи нико никога није више мрзео, него што су бугарске комите мрзели српске учитеље у Маћедонији. А имали су вала, и рашта. Бугари су хтели насилно отимати и присвајати наша села и градове, наше људе, наше старине и светиње. А учитељ је био тај који је први стао на браник. Најпре речју. Потом пушком. Не да он своје. Бугарин хоће и насрће. А ко насрће на туђе, тај скрупула нема, милости нема, па ни Бога ни вере. Он онда постане звер која низашта друго не зна, већ само за плен и крв. А српска крв као да је била специјално омиљена бугарским комитама. За њом су жудели. Над њом су пировали и ликовали.“¹⁸ Петар Баљошевић једном пошао из Велеса код попа Атанаса Чуревића, али како је овај био отишао у село Габровник, па је морао да иде тамо, али било је већ предвече, а морао је да иде кроз опасну уску клисуру. Зауостављали су га, али он им рече: „Дужност не зна за ноћ“, одлучио је Пера учитељ, и пошао је.¹⁹ С њим је пошао Пера пољак. „Ишли су обазриво. На по пута, у једној јарузи, одједном приметите заседу бугарских комита. Очекивали су попа Атанаса да се из Габровника врати. Па кад је наишао учитељ, добро дошао и он! А попа ће доцније.“²⁰

Како Петар учитељ и Пера пољак нису хтели да се предају, почела је борба, јер су и Петар и Пера били наоружани. Њима је понестајало муниције, падао је мрак, а Петра Баљошевића ране комите. Учитељ једва успе да упути Перу пољака у најближе село за помоћ, али комите савладају учитеља Баљошевића, који више није имао муниције, и одмах га, онако рањеног у ногу, однесу у оближње село Бистрицу. „У Бистрици су скупили цело село и пред свима учитеља редом јахали. „Ди-и-и!... српско магаре, иди си арно...“ викао је јахач, а други са стране су га боли ножем. Народ се је зграњавао и окретао главу да не гледа понижење и муке једног рањеног учитеља. То њихово сауче-

¹⁶ *Германски цар, Пламен*, стр. 25.

¹⁷ *Жрџива дужности*, исто у збирци *Пламен*, стр. 37–41.

¹⁸ *Истџо*, стр. 37.

¹⁹ Прича *Жрџива дужности*, *Пламен*, стр. 39.

²⁰ Прича *Жрџива дужности*, *Пламен*, стр. 39. † Попа Атанаса су убили одмах, на Св. Петку у самом његовом Ораховом Дубу. С њима и Анастаса Плевенског, сељака из Теова.

шће није остало незапажено, те им војвода подвикну: „Кој си го жали – може да го замени... – Да! војводо, замениће ме овај народ, али не овако, већ спушком противу, да стресе са себе јарам и не гледа више ваша чуда и поборе...“ поносно и смело им довикне Пера. Војвода га на то лупи кундаком у груди и четницима нареди: „Терајте ово куче одавде и водите му раду...“ Четници су га извели ван села. Раку ископали њему на очиглед – малену и узану, а потом су му секли део по део тела, метали у раку и затрпавали га. То је било 7. септембра 1905. године.²¹

Трећа приповетка од ових пет носи наслов *Паџриоџа*.²² У њој је Јанићије описао укратко судбину сирочета Глигорија Ђорђевића. Њега прихвата свештеник Атанас Цикаревић и школује га. Био је школски друг Јанићијев у Учитељској школи у Скопљу. Једнога дана јавише му да су бугарски комити мучки убили његовог добротвора свештеника Атанаса Цикаревића. Глигорије Ђорђевић је организовао, са својим друговима, парастос погинулом свештенику, али директор школе не дозволи то, па његови одусташе, али Глигорије не одуста, већ одржа парастос. Онда Глигорија искључе из интерната и укину му стипендију, али га прихвати један професор њихове школе и он заврши Учитељску школу. Годину и по дана је био учитељ, али не могаше више да издржи, а да не освети свога добротвора, попа Атанасија. Отишао је у четнике. „Под вођством Ђуре Иванишевића, Црногорца, срећно су стигли у Малеш. Берово и Ратево су их примили као озебло сунце. Али та њихова радост беше кратка. Бугарски агенти проказаше чету властима. Аскери је опколише са три стране, са четврте очекивали су их бугарске комите. Што не погину од великог броја аскера, погину од комита. Глигорије је пао од куршума бугарског војводе Чернопејева. Умирући, довикнуо је овоме: „Не ликуј, Бугарине, и опет ће Малеш бити наш...“²³

У четвртој приповеци, *Крвав њоклон*,²⁴ је опет потресна прича о српском учитељу, којег тешко ране бугарски комити уочи саме свадбе учитељеве. Једна идилична слика отамњује хицима из револвера бугарских убица, да би се, на крају, после учитељевог оздрављења, вратила срећа угрожених младенаца. Има у овој причи и неке симболике. Овако почиње приповетка: „Петак је. Октобар 24, година 1906. Дан јесењи. Ведар. Под прилепским сунцем топао, мио и пријатан. А у кући Милана Ковачевића, учитеља, све је весело и ужурбано. Чисти се, мете и спрема на све стране. У недељу ће бити свадба. Жени се Милан. Ала ће бити весеља! Српског!... За девојку ће се ићи колима. Чак у Битољ. Тамо је девојка. Она Шумадинка, а њени стари – Црногорци, племе Кадића. У Битољу је код свога тече, Јована Ђирковића, просветног референта. И она је ужурбана, весела. Само још два дана па ће бити дивно уједињење – Шумадинка и Маћедонац!... Тако они сањаху... Али ђаво не жели то њихово уједињење и плете им црну мрежу...“²⁵

21 *Исто*, стр. 40–41.

22 *Исто*, *Паџриоџа*, стр. 48–50.

23 *Исто*, стр. 50.

24 *Исто*, *Крвав њоклон*, стр. 73–75.

25 *Исто*, стр. 73.

Милан је пошао у чаршију да купи још неке потрепштине за свадбу. Ишао је опрезно. Али, када је био код школе у којој ради, загрмели су пуцњи из револвера. Пао је погођен од седам метака, отпозади. „Милан је родом из Прилепа. Свршио је српске школе. Од 1903. г. учитељује у Прилепу. Млад, здрав, ватрен и одушевљен пркосио је бугарским најамницима, као и сви остали његови другови. Српска мисао у Прилепу све више се ширила. Народ будио. Бугарски агенти су беснели – очајавали. И да би напредак српски – буђење народа – спречили, требало је, по њиховом болном веровању и навици нових жртава, нових српских глава. Глава осниваоца српске школе, Тодора поп Антића, одавно је пала. „Теза кучиња се не сећат више...“ И одлука је пала. Овога реда на Милана. А доцније, ни Илија поп Антић, књижар, што шири „србоманската книга...“, ни Иван Цамбазовић, хотелијер што прихвата „Србоманите“, не утолише њихову жеђ...“²⁶

Милан Ковачевић, српски учитељ у Прилепу, једва је преживео. Оперисан је шест пута и оздравио је после девет месеци лежања у постели. Оженио се својом вољеном Шумадинком.

Ово је једина Јанићијева приповетка, од ових пет, у којој не умире српски учитељ или свештеник или ко од Срба чланова породице српског учитеља, свештеника или виђенијег човека који неће да се побугари.

Последња од ових пет приповедака, *Три груја*,²⁷ описује тројицу најбољих школских другова, у суседним селима, граничним са селима у која су долазиле чете бугарских комита. Једнога дана учитељ Тодор Михаиловић, родом из Тетова, био је пословно у Куманову. Враћао се у своје село за неким аскерима, али се одвојио од њих успут, а када се нашао на усамљеном и заклонитом месту од погледа, наишао је на заседу. Био је то један Арнаутин, који је, како се касније открило, за новац који је добио од Бугара требало да убије сву ову тројицу школских разредних другова. Први је, ето, случајно, наишао учитељ Тодор. „Од аскера је одмакао за читав сат. Сам. Слободно. Без страха. Али, попевши се на висораван, између Пројевца и Младог Нагоричана, одакле се ни једно оближње село не види, хотећи да заокрене иза једне окуке, пред њим је, невиђено, планула само једна пушка: „Бум!“, кратко и танко. Моментално се је дохватио једном руком за стомак, другом за кичму више крста. Телом му је прострујао неки горући пламен... Зањихао се и с коња пао на пут... Одњихан у Тетову међу Турцима и Арнаутима и васпитан у српској школи, живце је имао челичне. Ни јаукнуо сада није... Само се је револвера машио и једва главу мало подигао да види ко га то уби. На двадесетак корака пред њим, као кроз маглу спазио Арнаутина пољака пројевског, где са брзометком стоји и као звер га посматра... Видео је да жели и да га опљачка... Нанишанио је. Наган је плану... само једном... Толико му је самртни ропак дозволио... Па ипак, Арнаутин се заљуљао и пао... „Ах, изеде ме!... мајку ту каурску“ ... јаукнуо је.

Тодор је, као кроз помрчину, видео његов пад и као кроз сан чуо његов јаук... Због тога му је, неки блажени осмејак прошао преко усана... Тако је склопио очи...“²⁸

²⁶ *Истио*, стр. 75.

²⁷ *Три груја*, стр. 81–84.

²⁸ *Истио*, стр. 83–84.

Аскери су угледали на путу мртвога Тодора, јавили његовом другу и дошли су из села и однели га, па је сутрадан сахрањен. Арнаутин, рањен у карлични зглоб склонио се пузећи до шуме, а онда је дозвао своје сељаке и они су га однели у Куманово на лечење. Лечио се у Куманову, тајно. Тома и Арсеније, Тодорови другови учитељи, трагали су за рањеним Арнаутином, открили где се лечи, пријавили властима па је Арнаутин ухапшен. „У Куманову се приватно лечио од ране у карличном зглобу десне ноге, од куршума Тодоровог нагана. Пронађен. Ухапшен, у затвору нога му се инфицирала. Смрт нагло долази. Грешник моли за исповест пред кајмакамом. „Нека ми Алах опрости. Признајем, убих Тодора на правди Бога. Наговорише ме Бугари. И платише ми. Десет лира“ И још по десет су ми давали за онога у Јачинцу и Стрезовцу. Али, ето, не даде Бог. Бог им досадио, Бугарима...“ То је рекао и издану.“²⁹

Јанићије је познавао и из свога завичаја да Арнаути врше и убиства за паре, без икаквог личног или каквог другог разлога, узимајући то као један од извора прихода, али га је и то уверавало у окорелост и безобзирност бугарских терориста.

Збирка прича Јанићија Поповића *Пламен* пружа верну слику прилика у Вардарској Маћедонији и услова живота Срба у Вардарској Маћедонији на почетку XX века, у оноликој мери у коликој се може очекивати од једног писца истинитих прича, разуме се, узетих из својих сећања на доба свога учитељевања.

Србија је на почетку XX века сређивала своје унутрашње прилике, скидала са престола династију Обреновића и устоличавала династију Карађорђевића. Живот Срба осталих у ропству под Турском, од српско-турских ратова осамдесетих година XIX века, био је потиснут у други план, али не зато што он није заслуживао прво место и био у центру политике Србије у спољној политици, како је то понекада изгледало. Унутрашња политика и учвршћење нове династије је то наметало, јер се стицао утисак да су Срби били препуштени сами себи. Срби под Турском су скупо плаћали султану и Порти своју нелојалност у ратовима Србије са Турском. Турска није поштовала договор са Русијом о амнестији за све Србе из Царства који су били нелојални грађани Турске. Бугари су, готово као и увек, користили најнеповољнији моменат да напакују Србији и Србима у Турској и били су прави савезници Турске у обрачуну са Србима у Турској. До тада нису могли, ни уз свесрдно залагање Егзархије, да науде Србима у Турској, ни у погледу црквеном ни на пољу школства. Српске школе су отворане и нормално су радиле. Бугаризација, коју је марљиво спроводила Егзархија, није успела, па се онда пришло opakим мерама: насиљем, прогоном српских учитеља и свештеника, а затим и убиствима ондашњих Срба који се нису могли одрећи своје националне припадности и који нису хтели да се побугаре. Настао је велики, незапамћен терор над Србима у Вардарској Маћедонији. Егзархија је сасвим била помахнитала у својој терористичкој работи. Основала је комитске чете у земљи и убацивала их у Вардарску Маћедонију, где су оне, у сарадњи са осталим српским непријатељима, са ВМРО, врховистима, Арнаутима и с ким још не, сејале смрт

и вршиле нечувени терор над српским становништвом. Почетак тог безумља Бугарске егзархије, која је радила у најтешњој вези и уз помоћ Двора и Владе у Софији, Врховиста и других плаћеника, најбоље је описао почетком осамдесетих година XIX века и пред своју смрт велики задужбинар и српски првак из Призрена, Сима Андрејевић Игуманов у једној књижици, написаној Српској Влади и великим европским силама, *Садашње несрећно стање у Старој Србији и Македонији*, која је плод закључака српских првака из Старе Србије и Македоније.³⁰ Он је указао на главног кривца за такво несносно стање под Турском, али је окривио као главног кривца Турску, султана и Порту, и Арнауте, који су спроводили њихову политику на целом простору Старе Србије и Западне Македоније. Бугарска егзархија је одмах након обрачуна Турака са Србима у Царевини навалила на Призренску богословију са намером да је по сваку цену присвоји и Србе и на Косову и Метохији побугари.³¹ Срби су добро знали своје вековне непријатеље и по верској и по владајућој линији, чак су знали и за своје православне хришћане Грке да раде на погрчавању Срба под Турском, и опирали се томе, па су се борили заједно са Бугарима да им се да црквена независност и самосталност, очекујући то исто и за себе, али су били изненађени обртом Бугарске егзархије, која се на најподмуклији и најзверскији начин окренула против Срба у Турској и сву своју активност подредила однарођавању Срба под Турском и њиховом побугаривању. Срби у Турској су се нашли после српско-турских ратова и Берлинског конгреса у најтежој ситуацији, јер су турске власти похапсиле на стотине српских учитеља, свештеника и виђенијих Срба и осудили на робијање у турским казаматима у Турској, одакле се мало ко жив вратио. На истоку, према Бугарској, Бугарска егзархија, користећи погодан моменат, креће у растеривање и уништење српских свештеника и српских учитеља и школа, са притиском на становништво, с намером да га однароди и побугари. Настаје у Вардарској Македонији незапамћен терор над Србима.³² Српска Влада као да је доведена пред свршен чин: препушта Србе у Турској на милост и немилост турских власти и Арнаута и Бугарске егзархије и њених комитских чета и других терориста и плаћеника. У тој подивљалости Егзархије на удару њеном нашла се Призренска богословија, и то у тренутку када су у њој остали само ђаци и један наставник, који је био и ректор, и управитељ интерната, и професор који је сам држао све часове, како се не би школа угасила.³³ Све је рађено по договору српских непријатеља, синхронизовано, уз свесрдну помоћ турских власти.

Србима под Турском претило је истребљење у свим областима и они су се масовно жалили и тражили заштиту својих живота, свога имена и језика. Било је, што се каже, догорело до ноката. И онда када

30 Игуманов, Сима Андрејевић, *Садашње несрећно стање у Старој Србији и Македонији*, у књизи *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, СКЗ, Београд, 1988, стр. 71–106.

31 Борђе Камперелић, у листу „Македонија“, бр. 12, 13, 14, 1897. и у „Православљу“, бр. 2. и 3, 1937. године.

32 *Исто*.

33 *Исто*.

су бугарске комитске чете и остали плаћеници најјаче насрнули на њих, не штедећи породице од уништења уколико њени чланови нису хтели да се побугаре. Налет је запретио затирањем српскога имена у Вардарској Маћедонији. И тек тада, када је и Српска влада у Београду видела сву озбиљност ситуације у којој су се нашли Срби у Вардарској Маћедонији и Старој Србији, основала је своје конзулате у већим градовима, у седиштима вилајета. Тај потез је изменио ситуацију у корист Срба, али су комитске чете и даље дивљале у селима према Бугарској. Срби су онда затражили од Србије да им одобри да се бране од убица и терориста с бугарске стране, и када им је и то одобрено, онда су они сами бранили себе и успели су. Учитељи су се вратили у своја села и вароши, у српске школе, које су биле затворене, и њихов рад је текао нормално за она времена, разуме се.

Од средњих школа Срби у Турској су имали само једну средњу школу, и то од 1871. године у Призрену,³⁴ а онда су, после отварања српских конзулата, основане и друге српске средње школе, међу којима је била и Учитељска школа у Скопљу, звана Идадија,³⁵ у којој је и Јанићије Поповић завршио школовање.

Јанићије Поповић је добро познавао прилике у Вардарској Маћедонији, јер је II и III разред гимназије завршио у Битољу, IV у Скопљу и Учитељску школу у Скопљу. И у свом завичају се живело под Турцима, али нису имали Бугаре за вратом, као ови у Вардарској Маћедонији, но су имали Арнауте, који су такође били терористи над Србима, уз помоћ турских власти, уосталом као и Бугари од оснивања Бугарске егзархије. Од 1905. године па до 1912. службовао је у неколиким селима и варошима у Вардарској Маћедонији и одлично је упознао српски народ у тим крајевима, заволео га и борио се заједно с њима против однарођавања и бугаризације.

Јанићије Поповић је показивао свој таленат у писању још у време школовања у Скопљу. Наставио је да пише за новине, а онда је почео да објављује и своје приповетке. Његова збирка приповедака *Пламен* је и настала као нека врста дуга према страдалим школским друговима и колегама учитељима у Вардарској Маћедонији.

Када је посвршавао многе друштвене, породичне и личне обавезе, спремао се да одужи и тај дуг. Приче које је до тада написао о њима сложио је и објавио у својој Приштини.

Јанићијева збирка *Пламен* је наишла на одзив књижевне критике. Објавили су своје књижевне критике књижевни критичари у Српском књижевном гласнику,³⁶ Јужном прегледу,³⁷ Београдском Животу,³⁸ а било их је још у локалној периодици.³⁹

34 Владимир Бован, *Призренска бојословија*, Ниш, 2007. године.

35 Јанићије Поповић, *Мој млади живот*, рукопис, стр. 106–107.

36 *Српски књижевни гласник*, 1930, 1. октобар.

37 *Јужни преглед*, 1930, бр. 11.

38 Београдски часопис „*Живот*“, 1930, књ. VI, стр. 878.

39 Стојан Капетановић у часопису „*Косовски божур*“ и др.

Књижевна критика је поздравила књигу прича *Пламен* Ј. Поповића, и сви су се критичари сложили са једним: приче су истините. Сложили су се и у другим одликама прича ове збирке и истакли њен значај и као историјских сведочанстава...

Књижевна критика није истицала уметничку вредност прича ове Јанићијеве збирке, и у томе су се, мање-више, сви сложили. Уосталом, и сам писац није сматрао да су оне на неком завидном нивоу уметничке вредности. Он их је назвао „чланцима“,⁴⁰ називом из журналистике, где је годинама објављивао своје текстове. А у Предговору збирци *Пламен* Јанићије ја записао и ово: „Рад српских учитеља под Турцима, до ослобођења 1912. г., био је пун пожртвовања, и као такав, заслужује да га неко јако перо сачува од заборавља. А дотле желим да ови моји редови буду макар само подстицај“.⁴¹

У причама Јанићија Поповића, у збирци *Пламен* истичу се три елемента: сећање, истинитост и прича. Зато би ове приче и требало назвати ИСТИНИТЕ МЕМОАРСКЕ ПРИЧЕ.

40 Јанићије Поповић, *Кашалот мојих шћамјаних радова, и радова у рукопису*, до 1. маја 1950. год., рукопис, код сина Јанићијевог пријатеља – учитеља Боривоја Поповића, у Београду.

41 Ј. Поповић, *Пламен*, стр. 3.

MEMORIES OF JANIĆIJE POPOVIĆ OF HIS SCHOOL FRIENDS
AND TEACHER COLLEAGUES IN VARDARSKA MACEDONIA
FROM 1905 TO 1915

The paper presents the memories of Janićije Popović of his school friends and teachers in Vardarska Macedonia in the period from 1905 to 1915. In his collection of short stories and notes, *Plamen*, he showed the teachers Petar Baljozović (from Velika Foča), Milan Kovačević (from Montenegro) who was teaching in Prilep, Todor Mihajlović, a teacher (from Tetovo). He especially wrote about himself and his wife who was a teacher, too. The memories mention other personas from Popović's circle. There are picturesque descriptions of Serbian priests and countrymen. He also presents the data on Bulgarian crimes.

The memories of Janićije Popović represent an interesting picture of the life of the Serbs in Turkey before the Liberation of 1912 and are important as a historical document.